

ΙΕΡΟΣ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΟΣ ΝΑΟΣ
ΑΓΙΩΝ ΚΥΡΙΛΛΟΥ & ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΟΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ ΑΓΙΟΙ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΣ
ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥΣ
ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΣΛΑΒΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Α' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2017

ΙΕΡΟΣ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΟΣ ΝΑΟΣ
ΑΓΙΩΝ ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

**ΟΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ ΑΓΙΟΙ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΣ
ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥΣ
ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΣΛΑΒΩΝ**

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Α' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2017

Copyright

**ΙΕΡΟΣ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΟΣ ΝΑΟΣ ΑΓΙΩΝ
ΚΥΡΙΛΛΟΥ & ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
----------------	---

Τό έργο των Θεσσαλονικέων αδελφών Κυρίλλου και Μεθοδίου για τον εκπολιτισμό των Σλάβων Αντώνιος-Αιμίλιος Ν. Ταχιάος	11
---	----

Ο ρόλος της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας στη διαμόρφωση του σλαβικού πολιτισμού Αγγελική Δεληκάρη	31
--	----

Οι συνεχιστές της Κυριλλο-μεθοδιανής παράδοσης στη Βουλγαρία: Κλήμης - Ναούμ - Κωνσταντίνος Πρεσλάβας Πάνος Σοφούλης	65
--	----

Ο ρόλος της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας στη διαμόρφωση του σλαβικού πολιτισμού

Αγγελική Δεληκάρη

Επικ. Καθηγήτρια της Μεσαιωνικής Ιστορίας των Σλαβικών Λαών
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ.

Οι Σλάβοι αποτελούν το τελευταίο χρονολογικά κύμα της λεγόμενης μεγάλης μετανάστευσης των λαών στην Ευρώπη. Η μετακίνηση από την αρχική τους κοιτίδα που βρισκόταν περίπου στην περιοχή της σημερινής ανατολικής Πολωνίας, δυτικής Ουκρανίας και νοτιοδυτικής Λευκορωσίας άρχισε τον 6ο αιώνα μ.Χ. και ολοκληρώθηκε μέχρι τον 9ο αιώνα. Οι αιτίες της μετανάστευσης των σλαβικών ομάδων οφείλονται κυρίως στη διέλευση μέσα από τη στεππώδη ζώνη στα βόρεια του Ευξείνου Πόντου αρχικά των Ούννων (α' μισό του 5^{ου} αι.) και αργότερα των Αβάρων (6^{ος} αι.). Αυτό είχε ως συνέπεια ανακατατάξεις και κινητοποιήσεις μεταξύ των Σλάβων. Σε πρώτη φάση έγιναν θύματα της αβαρικής προέλασης, ενώ στη συνέχεια εμφανίζονται ως σύμμαχοι των Αβάρων στις εκστρατείες και στις κατακτήσεις τους στη Βαλκανική χερσόνησο¹.

Στη Μακεδονία εμφανίζονται για πρώτη φορά στα τέλη του

¹. Για την πρώιμη ιστορία των Σλάβων βλ. ενδεικτικά F. Dvornik, *The Slavs. Their Early History and Civilization*, Boston 1956, σσ. 3-59· P. M. Barford, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, New York 2001· F. Curta, *The making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge 2001· Γ. Κατσόβσκα-Μαλι-

6^{ου} αι. Κύρια πηγή για τις επιδρομές των Σλάβων στη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία γενικότερα αποτελούν τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*. Πρόκειται για ένα αγιολογικό κείμενο του 7^{ου} αι., που χωρίζεται σε δύο τμήματα. Το πρώτο προέρχεται από τη γραφίδα του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ιωάννη, ενώ ο συγγραφέας του δεύτερου τμήματος παραμένει άγνωστος. Στο κείμενο αυτό περιγράφονται με γλαφυρότητα οι θαυματουργικές επεμβάσεις του πολιούχου της Θεσσαλονίκης, του αγίου Δημητρίου, εναντίον των Σλάβων επιδρομέων². Τα στίφη των βαρβάρων με μονόξυλα πλοιάρια, αφού κατάφεραν προηγουμένως να εκπορθήσουν την περιοχή της Θεσσαλίας και τα κοντινά σ' αυτήν νησιά, τις Κυκλάδες, την Αχαΐα, την Ήπειρο, το μεγαλύτερο μέρος του Ιλλυρικού, κα-

γκούδη, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό τους*, Αθήνα 2005, σσ. 13-18· Γ. Καρδαράς, «Οι πρώιμοι Σλάβοι και οι Άντες (5^{ος}-7^{ος} αιώνες)», στο: Π. Σοφούλης - Α. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Μεσαιωνικός σλαβικός κόσμος [Mediaevalia I]*, Αθήνα 2015, σσ. 31-48.

² Η κυριώτερη πηγή για την εμφάνιση σλαβικών φύλων στη Μακεδονία είναι τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, ωστόσο εξίσου σημαντικές είναι και άλλες βυζαντινές πηγές όπως π.χ. ο *Βίος του Γρηγορίου Δεκαπολίτη* κ.ά· βλ. P. Lemerle (εκδ.), *Les plus anciens Recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τ. 1: *Le Texte* [Le Monde Byzantin], Paris 1979· τ. 2: *Commentaire* [Le Monde Byzantin], Paris 1981· G. Makris (εκδ.), *Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites* [Byzantinisches Archiv 17], Stuttgart-Leipzig 1997, σ. 86.1-12 (κεφ. 21). Βλ. ακόμη J. Karayannopoulos, *Les Slaves en Macédoine. La prétendue interruption des communications entre Constantinople et Thessalonique du 7ème au 9ème siècle* [Comité National Grec des Études du Sud-Est Européen, Centre d'Études du Sud-Est Européen 25], Athènes 1989· Ν. Δαπέργολας, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία από τον 7ο έως και τον 9ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2009· Φ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 2013 (2η επαυξημένη έκδ.), σσ. 87-107· Δ. Τσουλκανάκης, *Το Βυζάντιο και οι Σλάβοι του ελλαδικού χώρου. Συμβολή στη Μεσαιωνική Ιστορία της Ελλάδας κατά την περίοδο 6ος-10ος αι.*, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 57-104.

θώς και ένα μέρος των μικρασιατικών παραλίων, αφήνοντας ακατοίκητες πάρα πολλές πόλεις, στράφηκαν και εναντίον της Θεσσαλονίκης³. Διαβάζοντας το συγκεκριμένο κείμενο διαπιστώνονται πολλές υπερβολές και ανακρίβειες σχετικά με την επέκταση και τον αριθμό των Σλάβων που κατέκλυσαν τον ελλαδικό χώρο. Ωστόσο γίνεται σαφές ότι ήδη από τα τέλη του 6^{ου} αι. οι Σλάβοι εισέρχονται στη Μακεδονία και αρχίζουν να εγκαθίστανται πλέον μόνιμα σε διάφορα εδάφη της. Οι συγγραφείς των *Θαυμάτων* κάνουν ονομαστική μνεία στα σλαβικά φύλα και τις σχέσεις τους με τη βυζαντινή εξουσία και τον γηγενή πληθυσμό. Τα φύλα που δρουν στον χώρο της Μακεδονίας είναι αυτά των Στρυμονιτών (στην πεδιάδα του ποταμού Στρυμόνα), των Δρο(υ)γουβιτών (βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης, πιθανόν στην περιοχή της Βέροιας, ή, κατά άλλη άποψη, κοντά στη Βέροια και ως το Μοναστήρι), των Σαγουδάτων (νοτιότερα των Δρο(υ)γουβιτών), των Ρυγχίνων (στα στενά της Ρεντίνας ή στη Χαλκιδική κοντά στον ποταμό Ρυγχίνο (Ρήχιο) ή, κατά άλλη άποψη, στις εκβολές του Αλιάκμονα) και των Βερζιτών (στα βόρεια όρια της Μακεδονίας, στην περιοχή του Μοναστηρίου)⁴. Αργότερα, τον 9ο αιώνα, απαντάται στις πηγές και το φύλο των Σμολεάνων (στην περιοχή βόρεια των Φιλίππων, κοντά στον ποταμό Νέστο)⁵. Τα παραπάνω φύλα συνήθως κατοικούσαν έξω από τις πόλεις, σε εδάφη που εν μέρει ήταν εγκαταλειμμένα, εξαιτίας άλλων προγενέστερων επιδρομών, και επομένως αποτελούσαν ιδανικό

³ . Βλ. *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* [σ. 175.3-18 Lemerle].

⁴ . Βλ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, σσ. 89-107.

⁵ .Βλ. Ευ. Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου, «Πού βρίσκονταν οι Σμολιάνοι», στο: *ΙΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 35-45.

χώρο για την εγκατάσταση νέων φύλων. Σχημάτιζαν τις λεγόμενες Σκλαβηνίες⁶, αναγνώριζαν την αυτοκρατορική εξουσία, απέδιδαν ως μικροκαλλιεργητές φόρους στην κεντρική διοίκηση και είχαν τους δικούς τους αρχηγούς, αναγνωρισμένους από το Βυζάντιο με τον τίτλο του ρήγα ή του άρχοντα⁷. Πολλές φορές, όμως, στασίαζαν κατά του Βυζαντίου και τότε η κεντρική εξουσία παρενέβαινε για να καταπνίξει την επανάσταση.

⁶ . Σκλαβηνίες ονομάστηκαν από τους Βυζαντινούς οι περιοχές εγκατάστασης των σλαβικών φύλων στον βαλκανικό χώρο. Αρχικά διατηρούσαν μόνο κάποια εσωτερική αυτονομία, ενώ βρίσκονταν κάτω από την επικυριαρχία και τη διοικητική επίβλεψη του Βυζαντίου, αργότερα η αυτονομία αυτή είτε καταργήθηκε εντελώς, οπότε οι Σκλαβηνίες διαλύθηκαν, είτε μεταβλήθηκε σε πλήρη ανεξαρτησία και δημιουργήθηκαν τα σλαβικά κράτη (Κροατία, Σερβία κτλ.). Βλ. Ι. Ταρνανίδης, *Οι «Κατά Μακεδονίαν Σκλαβήνοι»: Ιστορική πορεία και σύγχρονα προβλήματα προσαρμογής*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 80-85. Βλ. ακόμη Β. Παπούλια, «Βυζάντιο και Νοτιοανατολική Ευρώπη», στο έργο της ίδιας *Από τον αρχαίο στον νεότερο πολυμερισμό*, τ. 1: *Αρχαία φύλα - Βυζαντινή οικουμένη*, Θεσσαλονίκη ²2002, σσ. 377-378· Ε. Chrysos, «Settlements of Slavs and Byzantine sovereignty in the Balkans», στο: ΚΙ. Belke κ.ά. (επιμ.), *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, Wien-Köln-Weimar 2007, σσ. 123-135· S. Brather, *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Berlin-New York 2008, σ. 67 (για τη χρήση του όρου σε γερμανικές πηγές)· Α. Gkoutzioukostas «The term “Σκλαυηνία” and the use of adjectives which derive from ethnic names in the History of Theophylact Simocatta», στο: Α. Δεληκάρη (επιμ.), *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο “Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο κόσμος των Σλάβων”*, 28-30 Νοεμβρίου 2013, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 639-646. Πρβ. Fl. Curta, «*Scлавiniae and ethnic adjectives: A clarification*», *Byzantion Nea Hellás* 30 (2011) 85-98.

⁷ . Βλ. V. Tăpkova-Zaimova, «La ville de Salonique et son hinterland slave (jusqu’au Xe siècle)», στο: *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen (Athènes, 7-13 mai 1970)*, τ. 2: *Histoire*, Athènes, 1972,

Ο συντάκτης του δεύτερου βιβλίου των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου* περιγράφει τις σκηνές που διαδραματίστηκαν ύστερα από μία αποτυχημένη απόπειρα σλαβικών φύλων εναντίον της Θεσσαλονίκης⁸: *Ήταν τόσο ολοκληρωτική η φυγή της βάρβαρης εκείνης φυλής, ώστε έφτασαν μερικοί, που είχαν εισέλθει κρυφά στην θεοφύλακτη πόλη μας Θεσσαλονίκη, να παρακινούν τον κόσμο να βγει έξω από τα τείχη και να μεταβεί μέχρι τις κατοικίες των Σκλαβινών, που δεν ήταν μακριά, και να πάρει όσους καρπούς είχαν μείνει εκεί αφύλαχτοι, μιας και ο πανικός από το μεγάλο μακελειό είχε αναγκάσει τους Σκλαβινούς, με τις οικογένειές τους, να τραπούν σε φυγή προς τα ενδότερα μέρη, αφήνοντας πίσω τους ολόκληρο το βιος τους. Και τότε, πράγματι, θα 'βλεπε κανείς τους κατοίκους της πόλης (της Θεσσαλονίκης), που φάνταζαν πριν από λίγο νεκροί και φυγάδες, να εξορμούν, έχοντας μαζί τους και τα γυναικόπαιδά τους, στη Λητή και στους γύρω της τόπους, όπου ήταν οι οικίες ("κάσαι") των Σκλαβινών και να παίρνουν άλλος σιτάρι και όσπρια και άλλος κάθε είδους φαγώσιμο, μεταφέροντάς τα στους ώμους άοπλοι και, λόγω της πεζοπορίας και του καύσωνα, ημιχίτονες ...⁹. Από το συγκεκριμένο χωρίο προκύπτει ότι οι «Σκλαβινοί» (οι Σλάβοι) με τις οικογένειές τους έχουν τις κατοικίες αλλά και τις αποθήκες με τη σοδειά από τη γη που καλλιεργούν στη Λητή, γύρω στα 10 χλμ. έξω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης. Η μόνη εγκατάσταση ομάδων Σλάβων καλλιεργητών στη Βυζα-*

σ. 357· M. Nystazopoulou-Pelekidou, «Les Slaves dans l'empire byzantin», στο: *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers. Dumbarton Oaks/Georgetown University Washington, D.C., August 3-8, 1986*, New York 1986, σ. 353· Φ. Μαλιγκούδης, «"Εγκλημα και τιμωρία" στην πρώιμη σλαβική κοινωνία», στο έργο του ίδιου *Ελληνισμός και σλαβικός κόσμος*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 96.

⁸. Βλ. *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* [σ. 220.24-32 Lemerle].

⁹. Βλ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, σσ. 87-88.

ντινή Μακεδονία θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά μετά το 540 και πριν από το 677, όταν δηλ. τους συναντάμε πλέον ως καλλιεργητές εγκατεστημένους μόνιμα στην ύπαιθρο της Θεσσαλονίκης. Οι νέοι αυτοί κάτοικοι της Λητής, “και των γύρω της τόπων”, όπως τονίζει και ο Φ. Μαλιγκούδης, είχαν ήδη ενταχθεί στη ντόπια παράδοση καλλιέργειας και ακολουθούσαν και εκείνοι την πρακτική της αμειψισποράς, δηλαδή της ανα έτος εναλλαγής καλλιεργειών (σιτηρά/όσπρια) στο ίδιο χωράφι¹⁰. Όπως προκύπτει άλλωστε από το παραπάνω χωρίο, σιτάρι και όσπρια αποκομίζουν οι Θεσσαλονικείς από τις αποθήκες των φυγάδων «Σκλαβινών» τον Ιούλιο του 677. Στα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* γίνεται λόγος επίσης για την εγκατάσταση νέων είτε σλαβικών είτε μικτών πληθυσμών δυτικά της Θεσσαλονίκης, στον Κεραμήσιο κάμπο. Πρόκειται για τους Σερμησιάνους, με τους οποίους μάλιστα ασχολείται ιδιαίτερα η κεντρική διοίκηση στην Κωνσταντινούπολη, αφού απευθύνεται στο σλαβικό φύλο των Δρουγουβιτών και του ζητά να παράσχει κάθε είδους βοήθεια (τρόφιμα, εφόδια κτλ.) στους Σερμησιάνους¹¹. Η ύπαιθρος της Θεσσαλονίκης και γενικά η περιοχή της Μακεδονίας προσήλκυσε τους Σλάβους από την πρώτη περίοδο.

Ο αριθμός των επήλυδων, αν και πρέπει να ήταν αρκετά

¹⁰. Βλ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, σσ. 87-89.

¹¹. Βλ. *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* [σσ. 229.32-233.13 Lemerle].

μεγάλος, όπως δηλώνεται έμμεσα στις πηγές, δεν αλλοίωσε ουσιαστικά την «εθνική» φυσιογνωμία της περιοχής¹². Από την αρχή οι Βυζαντινοί αναγνώριζαν τη «διαφορετικότητα» των Σλάβων, και οι Σλάβοι δεν ταύτιζαν τον εαυτό τους με τους Βυζαντινούς. Άλλωστε οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες λάμβαναν μέτρα προκειμένου να αποφύγουν απώλειες εδαφών της αυτοκρατορίας αλλά και έναν ενδεχόμενο εκσλαβισμό της Μακεδονίας και άλλων περιοχών, όπου εγκαταστάθηκαν Σλάβοι. Η πολιτική της Κωνσταντινούπολης δεν αποσκοπούσε σε καμιά περίπτωση στην εξόντωση των Σλάβων αλλά στην ομαλή ένταξή τους στο πολιτικό και οικονομικό σύστημα της αυτοκρατορίας και στη σταδιακή αφομοίωσή τους.

¹². Βλ. Στ. Κυριακίδης, *Θεσσαλονίκη μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1939, σσ. 7-18, και Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Το «Μακεδονικό ζήτημα». Ιστορική θεώρηση του προβλήματος* [Ελληνική Επιτροπή Σπουδών ΝΑ. Ευρώπης, Κέντρο Σπουδών ΝΑ. Ευρώπης], Αθήνα ²1992, σ. 33. Ο P. Koledarov αντίθετα υποστήριξε ότι κατά τον Μεσαίωνα η Μακεδονία είχε χάσει την «εθνική» σημασία της και δεν υφίστατο παρά μόνο ως γεωγραφικός όρος που και αυτός σταδιακά αντικαστάθηκε από το όνομα «Βουλγαρία», καθώς επίσης και ότι ο πληθυσμός της Μακεδονίας ήταν σλαβικός και κατά κύριο λόγο βουλγαρικός, βλ. «Traditions of Antiquity and the Middle Ages in the regional nomenclature in the modern map of the Balkans», *Byzantinobulgarica* 4 (1973) 148-150 και 171-174. Βλ. ακόμη Α. Δεληκάρι, «Η εικόνα της Μακεδονίας και η έννοια της «Μακεδονικότητας» στους σλαβικούς λαούς της Βαλκανικής κατά τη βυζαντινή περίοδο», στο: Ι. Στεφανίδης - Βλ. Βλασίδης - Ευ. Κωφός (επιμ.), *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις* [Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία 25], Αθήνα 2008, σσ. 134-184.

Τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν από τους Βυζαντινούς ήταν στρατιωτικά¹³, όταν υπήρχε ανάγκη να καταστείλουν μια επανάσταση ή να αποκαταστήσουν την τάξη και να θέσουν υπό έλεγχο μια απείθαρχη σλαβική ομάδα¹⁴, καθώς επίσης και δι-

¹³. Είναι γνωστές οι εκστρατείες των Βυζαντινών αυτοκρατόρων Κώνστα Β' (658), Κωνσταντίνου Δ' (678), Ιουστινιανού Β' (688), Κωνσταντίνου Ε' (758/9) και του «λογοθέτη του οξέος δρόμου» Σταυράκιου (783) και εναντίον των Σλάβων της Μακεδονίας. Αναλυτικότερα βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, «Η εκστρατεία του Ιουστινιανού Β' κατά των Βουλγάρων και Σλάβων (688)», *Βυζαντικά* 2 (1982) 113-124· Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική επισκόπηση* [Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας 8 - Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν], Αθήνα, 1993, σσ. 46-53. Βλ. ακόμη Β. Παπούλια, «Το πρόβλημα της ειρηνικής διεισδύσεως των Σλάβων στην Ελλάδα», στο έργο της ίδιας *Από τον αρχαίο στον νεότερο πολυμερισμό*, τ. 1, σσ. 270-282.

¹⁴. Για παράδειγμα, όταν ο ρήγας των Ρυγχίνων Περβούνδος συνελήφθη για συνωμοσία και καταδικάσθηκε σε θάνατο (περί το 676), οι Ρυγχίνοι, οι Στρυμονίτες και οι Σαγουδάτοι και στη συνέχεια οι Δρο(υ)γουβίτες στασίασαν εναντίον του Βυζαντίου και πολιορκήσαν τη Θεσσαλονίκη για δύο χρόνια, έως ότου η νικηφόρα επέμβαση του Κωνσταντίνου Δ' απάλλαξε την πόλη. Σχετικά με το περιστατικό βλ. *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* [σσ. 208-221 Lemerle]. Βλ. και Η. Ditten, «Prominente Slawen und Bulgaren in byzantinischen Diensten (Ende des 7. bis Anfang des 10. Jahrhunderts)», στο: Η. Köpstein - Fr. Winkelmann (επιμ.), *Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz* [Berliner Byzantinische Arbeiten 51], Berlin 1983, σσ. 95-96.

οικητικά, εκκλησιαστικά¹⁵, δημογραφικά και οικονομικά¹⁶. Πάντως, μετά τον 9^ο αιώνα, οι σχέσεις του σλαβικού με τον βυζαντινό πληθυσμό της Μακεδονίας παρουσιάζονται γενικά ειρηνικές. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καμινιάτη, οι Θεσσαλονικείς βίωναν επί μακρόν μια «θαυμάσια και σταθερή» ειρήνη, επειδή

¹⁵. Ο εκχριστιανισμός θα συντελέσει σε μεγάλο βαθμό στην απώλεια της εθνογλωσσικής ιδιαιτερότητας των σλαβικών ομάδων, καθώς επίσης και στη σταδιακή εθνολογική αφομοίωσή τους. Η διαδικασία του εκχριστιανισμού των σλαβικών ομάδων που εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία θα πρέπει να άρχισε πολύ νωρίς, αφού ήδη στη Σύνοδο του Φωτίου το έτος 879 μαρτυρείται η επισκοπή Δρουγουβιτείας και στα Τακτικά οι επισκοπές Βελικείας και Σμολαίνων υπό τη μητρόπολη Φιλίππων. Οι επισκοπές αυτές διατηρήθηκαν έως τον 12^ο/13^ο αιώνα και ακολούθως διαλύθηκαν, και τα εδάφη τους ενσωματώθηκαν σε όμορες επισκοπές. Βλ. αντίστοιχα J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova, et amplissima collectio*, τ. 17, Venetiis 1772, στ. 376· J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes* [Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin 1], Paris 1981, Τακτικά 7(616), 9(490), 10(580), 13(630) (επισκοπή Βελικείας), και 7(618), 9(492), 10(582), 13(632) (επισκοπή Σμολαίνων). Βλ. ακόμη Μαλιγκούδης, «“Εγκλημα και τιμωρία”», σ. 96, και Α. Δελγκάρη, «Σλαβική ονοματοδοσία βυζαντινών επισκοπών της Μακεδονίας», στο: *Η Βυζαντινή Μακεδονία, 14-15 Μαΐου 2016 Θεσσαλονίκη* (υπό έκδοση).

¹⁶. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση των Σλάβων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Ιερισσού. Βλ. F. Dölger, «Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse* 1 (München 1952) 4-19· Φ. Μαλιγκούδης, «Οι Βούλγαροι Σλάβοι της Ιερισσού (10^{ος}-11^{ος} αι.)», στο: V. Gjuzelev - G. Nikolov (επιμ.) *South-Eastern Europe in the Second Half of the 10th - the Beginning of the 11th centuries: History and Culture*, 6-8 October 2014, Sofija 2015, σσ. 676-684.

διατηρούσαν αρμονικές εμπορικές σχέσεις με τη σλαβική τους ενδοχώρα¹⁷.

Η Θεσσαλονίκη ως δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας (αποκαλείται συχνά «συμβασιλεύουσα») ακολουθεί αυτό το διάστημα ανοδική πορεία. Μετά τη δημογραφική αύξηση του 9ου αιώνα καθίσταται διοικητικό κέντρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας στον αγώνα εναντίον των Βουλγάρων. Αυτό ενισχύει τη θέση της τόσο οικονομικά όσο και γεωπολιτικά. Αποτελεί κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους κέντρο διαφόρων πολιτικών εξελίξεων¹⁸. Αυτή την περίοδο παρατηρείται μια οικονομική ανάπτυξη που σχετίζεται όχι μόνο με τη δημιουργία καινούριων μνημείων αλλά και με την αποκατάσταση, επιδιόρθωση παλαιότερων ή τη μετασκευή τους. Μεγάλοι παλαιохριστιανικοί ναοί, όπως η Ροτόντα, ο Άγιος Δημήτριος και η Αχειροποίητος, καθώς και άλλοι μικρότεροι, ανακαινίζονται

¹⁷ . G. Böhlig (εκδ.), *Ioannis Caminiatae, De expugnatione Thessalonicae* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 4 - Series Berolinensis], Berolini et Novi Eboraci 1973, σ. 8.85-90. Πρβλ. και R. Nasledova, «Makedonskie slavnjane konca IX-načala X v. po dannym Ioanna Kameniaty», *Vizantijskij Vremennik* 11 (1956) 82-97.

¹⁸ . Βλ. Α. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία* [Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Δωδώνη, Παράρτημα αρ. 26], Γιάννενα 1996. Βλ. ακόμη Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θεσσαλονίκη, "Πρώτη πόλις Θετταλίας"», στο: ΚΔ' Δημήτρια. Γ' Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Από της Ιουστινιανείου εποχής έως και της Μακεδονικής Δυναστείας», Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Ι. Μ. Βλατάδων, 18-20 Οκτωβρίου 1989 [Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης. Αυτοτελείς εκδόσεις αρ. 6], Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 64-77· η ίδια, «Θεσσαλονίκη «πόλις μεγάλη και πολυάνθρωπος». Η οργάνωση της πόλης και η επιρροή της κατά τη βυζαντινή περίοδο», στο: *Πανελλήνιο Συνέδριο Η Θεσσαλονίκη και ο ευρύτερος χώρος. Παρελθόν - παρόν - μέλλον*, 28 Φεβρουαρίου - 2 Μαρτίου 2003 [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 97], Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 43-61.

ή αποκτούν νέα προσκτίσματα και παρεκκλήσια. Στην εποχή αυτή χρονολογείται και η οικοδόμηση της Αγίας Σοφίας και της Παναγίας των Χαλκέων. Στον πολεοδομικό ιστό της πόλης ενσωματώνονται οι πολυάριθμες μονές της που βρίσκονται εντός των τειχών, ίσως εξαιτίας της επίφοβης διαβίωσης στην ύπαιθρο. Το εμπόριο παίζει κομβικό ρόλο στις σχέσεις της με τους υπόλοιπους λαούς¹⁹. Στη μεγάλη εμποροζωοπανήγυρη, τα γνωστά *Δημήτρια*, που διοργανωνόταν κάθε χρόνο έξω από τα δυτικά τείχη της πόλης, από τις 20 μέχρι τις 28 Οκτωβρίου, σε συνδυασμό με την εορτή του αγίου Δημητρίου, πολιούχου της Θεσσαλονίκης, συνέρρεαν Έλληνες έμποροι από όλη τη βυζαντινή αυτοκρατορία αλλά και πλήθος ξένοι που εμπορεύονταν κάθε λογής προϊόντα από τη Μαύρη Θάλασσα, τη Μεσόγειο, την Αίγυπτο, τη Συρία και αλλού²⁰. Σ' αυτή, λοιπόν, την πολυπολιτισμική πόλη έλαβαν την πρώτη τους μόρφωση και ανδρώθηκαν οι άγιοι Κωνσταντίνος (μοναχικό όνομα Κύριλλος)

¹⁹ . Α. Αντωνάρας, «Η Θεσσαλονίκη των μεσοβυζαντινών χρόνων, 9^{ος}-12^{ος} αι.», στο: *Εκ Θεσσαλονίκης Φως/Ex Thessalonica Lux. Κατάλογος Έκθεσης/Exhibition catalogue*, 31 Ιανουαρίου-4 Μαΐου 2014/January 31-May 4 Thessaloniki 2014, Θεσσαλονίκη/Thessaloniki 2014, σσ. 59-70.

²⁰ . Βλ. R. Romano (εκδ.), *Pseudo-Luciano, Timarione. Testo critico, introduzione, traduzione, commentario e lessico* [Collana di Studi i Testi 2], Napoli 1974, σσ. 54.147-55.164.

και Μεθόδιος²¹. Μία από τις μορφές που ξεχώριζε αυτό το διάστημα στη Θεσσαλονίκη ήταν αυτή του μητροπολίτη Λέοντα Μαθηματικού, ο οποίος σίγουρα θα επηρέασε τη διαμόρφω-

²¹ . Η βιβλιογραφία για τους αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο είναι πολύ μεγάλη. Αναφέρω ενδεικτικά ορισμένους συλλογικούς τόμους, αφιερωμένους στη ζωή και το έργο τους· *Cirillo e Metodio i Santi Apostoli degli Slavi. Conferenze tenute nel Pontificio Istituto Orientale nei giorni 9-11 Maggio 1963 per commemorare l'undecimo Centenario della Missione dei SS. Fratelli nella Grande Moravia*, Roma 1964· I. Αναστασίου (επιμ.), *Κυρίλλω και Μεθοδίω: τόμος εόρτιος επί τη χιλιοστή και εκατοστή ετηρίδι*, τ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1966-1968· *Konstantin Kiril Filosof. Dokladi od simpoziuma, posveten na 1100-godišnjina ot smärtta mu*, Sofija 1971· F. Zagiba (επιμ.), *Methodiana. Beiträge zur Zeit und Persönlichkeit sowie zum Schicksal und Werk des hl. Method* [Annales Instituti Slavici 9], Wien-Köln-Graz, 1976· Πρακτικά συνεδρίου. Εορταστικά εκδηλώσεις προς τιμήν και μνήμην των αγίων αυταδέλφων Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων, φωτιστών των Σλάβων (10-15 Μαΐου 1985), Θεσσαλονίκη 1986· *Chiljada i sto godini ot smärtta na Metodij* [= Kirilo-Metodievski Studii 4], Sofija 1987· E. G. Farrugia κ.ά. (επιμ.), *Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius. Acts of the International Congress held on the Eleventh Centenary of the Death of St. Methodius. Rome, October 8-11, 1985* [Orientalia Christiana Analecta 231], Roma 1988· K. Trost κ.ά. (επιμ.), *Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method* [Selecta Slavica 13], Neuried 1988· E. Konstantinou (επιμ.), *Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos. Beiträge eines Symposions der Griechisch-deutschen Initiative Würzburg im Wasserschloss Mitwitz vom 25.-27. Juli 1985 zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Methodios*, Münsterschwarzach 1991· E. Konstantinou (επιμ.), *Methodios und Kyrillos in ihrer europäischen Dimension* [Philhellenische Studien 10], Frankfurt a. Main 2005· K. Γ. Νιχωρίτης (επιμ.), *Κύριλλος και Μεθόδιος. Παρακαταθήκες πολιτισμού. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: «Η πολιτισμική κληρονομιά του έργου των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου ως παράγοντας ενότητας με τους λαούς της Ν.Α. Ευρώπης»* (Αμύνταιο 21-22 Μαΐου 2010), Θεσσαλονίκη 2012· *Sveti Ćirilo i Metodije i slovensko pisano nasleđe 863-*

ση της προσωπικότητας των δύο αδελφών²². Το προοδευτικό άλλωστε πνεύμα της γενέτειράς τους και η εξωστρέφειά της θα συνοδεύει τους δύο αγίους σε ολόκληρο τον βίο τους. Εδώ ήρθαν σε επαφή με τους Σλάβους των περιχώρων της Θεσσαλονίκης και προφανώς γνώρισαν σε βάθος τη γλώσσα τους. Η γνώση αυτή της σλαβικής γλώσσας αποτέλεσε μάλλον ένα από τα κύρια κριτήρια επιλογής των δύο Θεσσαλονικέων αδελφών για την αποστολή στη Μεγάλη Μοραβία²³. Το κράτος αυτό της Κεντρικής Ευρώπης έμελλε να αποτελέσει την κύρια περιοχή δράσης της κυριλλο-μεθοδιανής αποστολής στον κόσμο των Σλάβων. Όσον αφορά τα ακριβή σύνορά του οι απόψεις των μελετητών διίστανται²⁴. Κατά πάσα πιθανότητα περιελάμβανε περιοχές της σημερινής Σλοβακίας, της Τσεχίας και μάλλον

2013 [Institut za Srpski Jezik SANU, Staroslovensko i srpsko nasleđe 1], Beograd 2014· Kr. Stantchev – G. Ziffer (επιμ.), *Studi Cirillometodiani. Nel 1150o anniversario della missione tra gli Slavi dei santi Cirillo e Metodio (In memoriam Riccardo Ricchio)* [Accademia Ambrosiana, Classe di Slavistica, Fonti e Studi 22], Milano 2015· Δεληκάρη (επιμ.), *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο “Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο κόσμος των Σλάβων”*.

²² . Βλ. Α. -Αι.Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος. Οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 20-21· F. Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*, New Brunswick-New Jersey 1970, σσ. 57 και 60.

²³ . Για την κυριλλο-μεθοδιανή αποστολή στη Μεγάλη Μοραβία βλ. ενδεικτικά F. Grivec, *Konstantin und Method. Lehrer der Slaven*, Wiesbaden 1960, σσ. 63-156· Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs*, σσ. 105-193· *Thessaloniki Magna Moravia. Proceedings of the International Conference. Thessaloniki 16-19 October 1997*, Thessaloniki 1999· Α. Δεληκάρη, «Η αποστολή των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Μεγάλη Μοραβία», στο: Σοφούλης - Παπαγεωργίου (επιμ.), *Μεσαιωνικός σλαβικός κόσμος*, σσ. 125-146.

²⁴ . Βλ. ενδεικτικά F. Curta, «Η (Μεγάλη) Μοραβία», στο: Σοφούλης - Παπαγεωργίου (επιμ.), *Μεσαιωνικός σλαβικός κόσμος*, σσ 107-124. Βλ. και παρακάτω.

ένα μικρό τμήμα της Ουγγαρίας.

Στον χώρο αυτόν δρούσαν ήδη πριν την κυριλλο-μεθοδιανή αποστολή Γερμανοί ιεραπόστολοι²⁵, επηρεάζοντας πολιτισμικά αλλά και πολιτικά το νεοσύστατο αυτό κρατικό μόρφωμα. Ο τότε Μοραβός ηγεμόνας Ραστισλάβ (846-870) αντιλήφθηκε έγκαιρα τους κινδύνους της έντονης αυτής επιρροής και θεώρησε σκόπιμο να διαφυλάξει με κάθε τρόπο τον σλαβικό χαρακτήρα της χώρας του, αναπτύσσοντας έναν αυτόνομο σλαβικό πολιτισμό. Κύριος στόχος του ήταν η συγκρότηση μιας ανεξάρτητης Μοραβικής Εκκλησίας που θα συντελούσε όχι μόνο στην ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας αλλά και στην απαλλαγή των δυτικών επιδράσεων. Αρχικά στράφηκε προς τη Ρώμη. Μετά όμως από την αρνητική απάντηση του πάπα Νικόλαου Α' (858-867), απηύθυνε παρόμοια έκκληση προς την Κωνσταντινούπολη. Αν και το Βυζάντιο μάλλον απέρριπτε τη δημιουργία στη Μοραβία ενός εκκλησιαστικού οργανισμού που θα συνδεόταν με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως²⁶, αφού γνώριζε ότι η χώρα υπαγόταν εκκλησιαστικά στη Ρώμη, τελι-

²⁵ . Για την κατάσταση στη Μεγάλη Μοραβία πριν την κυριλλομεθοδιανή αποστολή, βλ. συνοπτικά S. Brather, *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Berlin – New York 2008, σσ. 68-70.

²⁶ . Οι περιοχές στον μέσο Δούναβη δεν αποτέλεσαν ποτέ συστατικό μέρος της βυζαντινής Οικουμένης και επίσης δεν τέθηκε ποτέ ζήτημα υπαγωγής τους στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

κά συγκατένευσε (έτ. 862/863) στο αίτημα του Ραστισλάβ²⁷. Οι Βυζαντινοί αντιμετώπιζαν τώρα την πρόκληση να επεκτείνουν την πνευματική ακτινοβολία τους σε λαούς της Κεντρικής Ευρώπης. Παράλληλα βέβαια θα ασκούσαν πολιτική πίεση στον ηγεμόνα του βουλγαρικού κράτους, Βόρη Α΄, ο οποίος είχε έρθει σε συνεννοήσεις με τους Φράγκους, ώστε να περιοριστεί η εδαφική επέκταση της Μοραβίας²⁸.

Ως επικεφαλής της ιεραποστολής στη χώρα αυτή ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ΄ (842-867) και ο πατριάρχης Φώτιος (858-867 και 877-886) έθεσαν τους αδελφούς Κύριλλο (827-869) και Μεθόδιο (815-885). Οι δύο αυτοί ιεραπόστολοι των Σλάβων, τέκνα του Βυζαντινού αξιωματούχου Λέοντα δρουγγάριου, μετά τις εγκύκλιες σπουδές τους διακρίθηκαν για το πνεύμα και τις γνώσεις τους και εκπροσώπησαν το Βυ-

²⁷ . Στη Μοραβία ο Χριστιανισμός είχε ήδη αρχίσει, μερικές δεκαετίες πριν, να διαδίδεται από τη Βαυαρία και από το φραγκικό κράτος του Καρλομάγνου (768-814). Υπάρχει μια μικρή διαφοροποίηση ανάμεσα στον *Βίον του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου* και τον *Βίον του Μεθοδίου* σχετικά με το αίτημα του Μοραβού ηγεμόνα (για τη νεοελληνική μετάφραση των *Βίων* αυτών βλ. Α.-Αι. Ταχιάς, *Κύριλλος και Μεθόδιος. Οι αρχαιότερες βιογραφίες των Θεσσαλονικέων εκπολιτιστών των Σλάβων*, Θεσσαλονίκη 2008). Συγκεκριμένα στον *Βίον του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου* ο Ραστισλάβ ζητά να του σταλούν από το Βυζάντιο επίσκοπος και διδάσκαλος για να διδάξουν στη σλαβική γλώσσα την ορθή πίστη στους ήδη εκχριστιανισμένους Μοραβούς (*Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου* 14 [σ. 80 Ταχιάς]), ενώ στον *Βίον του Μεθοδίου* οι Μοραβοί ζητούσαν κάποιον να τους οδηγήσει στην αλήθεια και να τους εξηγήσει τη γνώση (*Βίος Μεθοδίου* 5 [σ. 198 Ταχιάς]). Βλ. ακόμη Α.-Αι. Ταχιάς, *Κυρίλλος και Μεθόδιος*, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 94-102, και V. Vavřínek, «Der Brief des mährischen Fürsten Rastislav an den Kaiser Michael III. und die Umstände der Einladung der byzantinischen Mission nach Grossmähren», στο: Κωνσταντίνου (επιμ.), *Methodios und Kyrillos in ihrer europäischen Dimension*, σσ. 329-343.

²⁸ . Βλ. Π. Σοφούλης, «Η μεσαιωνική Βουλγαρία», στο: Σοφούλης - Παπαγεωργίου (επιμ.), *Μεσαιωνικός σλαβικός κόσμος*, σ. 71.

ζάντιο σε αρκετές αποστολές (όπως για παράδειγμα στους Χαζάρους και στους Άραβες)²⁹.

Κατά πάσα πιθανότητα είχαν εξοικειωθεί από τα παιδικά τους χρόνια με το ιδίωμα των Σλάβων που κατοικούσαν στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης. Βρισκόμαστε ακόμη στην εποχή που οι διάφορες σλαβικές γλώσσες δεν εμφανίζουν μεταξύ τους μεγάλες διαφορές. Η κοινή σλαβική γλώσσα εξακολουθεί να υφίσταται και πρέπει να σημειώσουμε ότι επρόκειτο για μία πολύ απλή γλώσσα, από την οποία απουσίαζαν σύνθετες λέξεις, αφηρημένες, φιλοσοφικές έννοιες, και ο,τιδήποτε άλλο δυσκολεύει την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας. Ο Κύριλλος διακρινόταν, όπως φαίνεται από τις πηγές, και ως πολύγλωσσος. Πληροφορίες για τη ζωή, την πορεία και τη δράση των δύο αδελφών μας παρέχουν τα κείμενα των *Βίων* τους, εγκώμια και ακολουθίες που γράφτηκαν προς τιμήν τους, οι *Βίοι* των μαθητών τους, Κλήμη, επιλεγόμενου Αχρίδος, και Ναούμ³⁰, καθώς και μερικές λατινικές πηγές³¹. Διαβάζοντας τα κείμενα αυτά μπορούμε ως ένα μεγάλο βαθμό να παρακολουθήσουμε την προϊστορία της αποστολής, τις επαφές των δύο ιεραποστόλων

²⁹ . Βλ. Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs*, σσ. 57-72 και 285-296.

³⁰ . Βλ. I. Iliev, «The Long Life of Saint Clement of Ohrid», *Byzantinobulgarica* 9 (1995) 62-120. Α. Milev, *Grăckite žitija na Kliment Ochridski. Uvod, tekst, prevod i objasnitelni beležki*, Sofija 1966. E. Trapp, «Die Viten des hl. Naum von Ochrid», *Byzantinoslavica* 35 (1974) 161-185 (στις σσ. 168-182 το ελληνικό κείμενο του εκτενούς *Βίου* με παράλληλη γερμανική μετάφραση και στις σσ. 183-185 το ελληνικό κείμενο του σύντομου *Βίου* με παράλληλη γερμανική μετάφραση).

³¹ . Για όλες τις πηγές, στις οποίες γίνεται μνεία της κυριλλο-μεθοδιανή αποστολής, βλ. D. Bartoňková – L. Havlík κ.ά. (εκδ.), *Magnae Moraviae Fontes Historici*, τ. 1-5, Brno 1966-1973. Βλ. ακόμη Β. Mirčeva – ΣΙ. Bărlieva, «Predvaritelen spisăk na kirilo-metodievskite izvori», στο: *Chiljada i sto godini ot smărtta na Metodij*, σσ. 486-515.

με πολιτικές και εκκλησιαστικές προσωπικότητες, το έργο που επιτελέστηκε στη Μεγάλη Μοραβία, την αποδοχή του από τον λαό και τέλος τις σφοδρές επιθέσεις εναντίον τους από τον γερμανικό κλήρο.

Το ζήτημα που απασχόλησε εξ αρχής τους δύο αγίους ήταν η απουσία ενός σλαβικού αλφαβήτου, μιας γραπτής δηλαδή σλαβικής γλώσσας. Αυτό προβλημάτιζε και το Βυζάντιο πολύ πριν προκύψει το θέμα της ιεραποστολής στη Μεγάλη Μοραβία, όπως άλλωστε είναι εμφανές στο δέκατο τέταρτο κεφάλαιο του *Βίου του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου*. Όταν ο άγιος συμφώνησε να ακολουθήσει τις επιταγές του αυτοκράτορα, τον ρώτησε “αν οι Μοραβοί έχουν γράμματα για τη γλώσσα τους”, και τότε ο αυτοκράτορας του απάντησε: “Ο παππούς μου και ο πατέρας μου και άλλοι πολλοί τα αναζήτησαν και δεν τα βρήκαν, πώς μπορώ λοιπόν να τα βρω εγώ;”³². Στη φρά-

³². Σχετικά βλ. *Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου* 14 [σ. 80 Ταχιάος]. Πρβ. και I. Dujčev, «Văprosăt za vizantijsko-slavjanskite otnošenija i vizantijskite opiti za sâzdavane na slavjanska azbuka prez pârвата polovina na IX vek», *Izvestija na Instituăta za bălgarska istorija* 7 (1957) 241-265 (διατύπωσε την άποψη ότι η αποστολή στη Μεγάλη Μοραβία έθεσε στον Κύριλλο το πρόβλημα της προσαρμογής ενός ήδη εκπονηθέντος σλαβικού αλφαβήτου στη γλώσσα των Μοραβών). M. Tadin, «La Glagolite (“Glagoljica”) en Istrie, Croatie, et Dalmatie depuis ses débuts jusqu’à son approbation, limitée et bien définie, par le Saint-Siège (1248 et 1252)», στο: Αναστασίου (επιμ.), *Κυρίλλωι και Μεθοδίωι τόμος εόρτιος*, τ. 1, σσ. 291-329 (διατύπωσε τη θεωρία ότι η γλαγολιτική γραφή προϋπήρχε στην Ιστρία, την Κροατία και τη Δαλματία από τις αρχές ήδη του 9^{ου} αι. και ότι οι αδελφοί Κύριλλος και Μεθόδιος απλώς ανέλαβαν να προσαρμόσουν τα σλαβικά λειτουργικά βιβλία στις απαιτήσεις του βυζαντινού Τυπικού και της ανατολικής παράδοσης). Α.-Ε. Tachiaos, «Sozdanie i dejatel’nost literaturnogo kruga Konstantina-Kirilla do moravskoj missii», στο: *Konstantin Kiril Filosof. Dokladi od simpoziuma, posveten na 1100-godišnjinata ot smärtta mu*, Sofija 1971, σσ. 285-293, και ο ίδιος, *Η ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου. Το βυζαντινό πολιτιστικό κληροδότημα στους Σλάβους*, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 94-97.

ση αυτή του αυτοκράτορα διαφαίνεται ξεκάθαρα η πρόθεση του Βυζαντίου να προσεγγίσει τους Σλάβους πολιτισμικά. Υπό το πρίσμα αυτό γίνεται αντιληπτό ότι τελικά η αποστολή στη Μοραβία δεν αποτελούσε ένα μεμονωμένο γεγονός αλλά μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος της εξωτερικής πολιτικής του βυζαντινού κράτους, του «σλαβικού σχεδίου»³³, στο οποίο εντάχθηκαν και οι δύο ιεραπόστολοι.

Με τρόπο λιτό οι βιογράφοι των δύο αγίων παρουσιάζουν την εύρεση της σλαβικής γραφής από τον Κύριλλο, ενώ στους *Βίους του Αγίου Κλήμη Αχρίδος* η σχετική αναφορά είναι εκτενέστερη³⁴. Μάλιστα ο συγγραφέας του εκτενούς *Βίου*,

³³ . Βλ. G. Ostrogorsky, «The Byzantine Background of the Moravian Mission», *Dumbarton Oaks Papers* 19 (1965) 1-18.

³⁴ . Βλ. *Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου* 14 [σσ. 80-81 Ταχιάος], και *Βίος Μεθοδίου* 5 [σ. 198 Ταχιάος]. Θεοφύλακτος, *Βίος Κλήμη* II 7 [σ. 82, 59-61 Iliev]: *τυχόντες οὖν τοῦ εὐκταίου τούτου χαρίσματος ἐξευρίσκουσι μὲν τὰ σθλοβενικά γράμματα, ἐρμηνεύουσι δὲ τὰς θεοπνεύστους Γραφὰς ἐκ τῆς ἐλλάδος γλώττης εἰς τὴν βουλγαρικὴν, καὶ ὁ.π. IV 16 [σ. 85, 190-191 Iliev]: γράμματά τε ἐξεύραντο, καθ' ἃ προειρήκαμεν, καὶ τὴν τῶν Γραφῶν ἐπὶ τὸ βουλγαρικὸν μετὰθεσιν ἐποιήσαντο· Δημήτριος Χωματηνός, *Βίος Κλήμη* [σ. 174, 16-18 Milev]: *γραφὴν, μεταγλωττισθεῖσαν συνεργείᾳ τῇ κρείττονι πρὸς τὴν ἐνθάδε Βουλγάροις διάλεκτον ὑπὸ Κυρίλλου, τοῦ ὡς ἀληθῶς θεοσόφου καὶ ἰσαποστόλου πατρὸς. Παρόμοιες αναφορές συναντώνται και στους Βίους του οσίου Ναούμ· βλ. Βίος Ναούμ (1) [σ. 170, 53-56 Trapp]: εἶτα καὶ γραμμῶν ἰδιαιτάτῃ ἐφεύρεσις καὶ τῶν λέξεων ἀκριβεστάτῃ κατανόησις, δι' ὧν τὴν τῆς θείας γραφῆς εἰς τὸ βουλγαρικὸν ἐλληνικοῦ μεταγλώττισιν τοῖς ἐνδαπίοις λαοῖς προξενήσουσι· ὁ.π. [σ. 170, 60-61 Trapp]: γράμματά τε ἐφεύρον τῇ τῶν Βουλγάρων διαλέκτῳ κατάλληλα, καὶ ὁ.π. [σ. 176, 185-186 Trapp]: καὶ τῆς τῶν γραφῶν κατὰ τὴν σφῶν διάλεκτον παρ' αὐτῶν ἐπινοηθείσης καὶ τελεσθείσης· Βίος Ναούμ (2) [σ. 183, 11-14 Trapp]: ἐμεταγλώττισαν τὴν θείαν γραφὴν, παλαιὰν τε καὶ νέαν, ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν εἰς τὴν γλώσσαν τῶν Βουλγάρων φέροντες εἰς μεγάλην κατάληψιν τὴν βουλγαρικὴν διάλεκτον μὲ τὰ στοιχεῖα καὶ μὲ κάποιες λέξεις, ὅπου αὐτοὶ ἐφεύρηκαν, κ.ά..**

Θεοφύλακτος αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, επανέρχεται συχνά στην ανακάλυψη της σλαβικής γραφής, προβάλλοντας τον κομβικό ρόλο του επιτεύγματος αυτού στην πολιτισμική εξέλιξη των Σλάβων³⁵ και την είσοδό τους στην οικογένεια των πολιτισμένων λαών. Ως αρχαιότερο σλαβικό αλφάβητο θεωρείται από την πλειοψηφία των επιστημόνων το γλακολιτικό. Σ' αυτό διαμορφώθηκε η γραπτή σλαβική γλώσσα για τις ανάγκες της μοραβικής αποστολής και γράφτηκαν οι πρώτες σλαβικές μεταφράσεις των εκκλησιαστικών κειμένων. Αμέσως μετά τη δημιουργία του σλαβικού αλφαβήτου προέκυψε άμεσα η ανάγκη της δημιουργίας μιας λόγιας γλώσσας για τους Σλάβους, προκειμένου να έχουν τη δυνατότητα να αποδίδουν διάφορες αφηρημένες έννοιες, σύνθετες λέξεις (ουσιαστικά, επίθετα κ.ά.), οι οποίες απουσίαζαν από τη σλαβική γλώσσα³⁶. Στο έργο αυτό σίγουρα σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι Σλάβοι συνεργάτες της αποστολής με επικεφαλής πάντα τον Κύριλλο. Με τον τρόπο αυτόν δημιουργήθηκε ένα λεξιλόγιο με βάση τα

³⁵ . Βλ. προηγούμενη υποσημ. και Θεοφύλακτος, *Βίος Κλήμη* II 16 [σ. 85, 186-199 Iliev].

³⁶ . Είναι πολλά τα παραδείγματα ελληνικών λέξεων που πέρασαν αμετάφραστες στη σλαβική γλώσσα (όπως π.χ. angel', apostol', archangel', eres', evangelije, liturgija, prezviter', vlasfimija). Βλ. ενδεικτικά H. Birnbaum – J. Schaecken, *Das altkirchenslavische Wort. Bildung – Bedeutung – Herleitung. Altkirchenslavische Studien 1* [Slavistische Beiträge 348], München 1997.

ελληνικά, λεξιλογικά και σημασιολογικά δάνεια (*calques*)³⁷, το οποίο εμπλούτιζε τη σλαβική γλώσσα, έτσι ώστε να καταστεί δυνατόν να ενσωματώσει τον εννοιολογικό πλούτο της ελληνικής γλώσσας. Τα Σλαβικά θα αποτελούσαν πλέον τη βάση για τη δημιουργία ενός αυτοτελούς σλαβικού πνευματικού πολιτισμού. Σκοπός της κυριλλο-μεθοδιανής αποστολής ήταν να χρησιμοποιήσει τη γλώσσα αυτή όχι μόνο ως γλώσσα ιεραποστολής, όπως συνέβη σε περιπτώσεις ιεραποστολών από τη Δύση, αλλά και ως λειτουργική γλώσσα, ως γλώσσα της Θείας Λειτουργίας. Η ενέργεια αυτή μαρτυρεί το ουμανιστικό πνεύμα του Κυρίλλου, ο οποίος αναγνώριζε σε κάθε λαό και σε κάθε άνθρωπο τα ίδια δικαιώματα³⁸. Ήταν πολύ σημαντικό τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή να μπορούν οι δύο φωτιστές των Σλάβων να προσεγγίσουν τον μοραβικό λαό, να τον διδάξουν, να τον προσηλυτίσουν, να του μεταδώσουν το ευρύ φάσμα του χριστιανικού βυζαντινού πολιτισμού αλλά και στοιχεία του αρχαιοελληνικού πνεύματος.

³⁷ . Βλ. ενδεικτικά K. Schumann, *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen* [Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin. Slavistische Veröffentlichungen 16], Berlin 1958· R. Zett, *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode* [Slavistische Forschungen 9], Köln-Wien 1970· N. Molnár, *The Calques of Greek Origin in the Most Ancient Old Slavic Gospel Texts. A Theoretical Examination of Calque Phenomena in the Texts of the Archaic Old Slavic Gospel Codices* [Slavistische Forschungen 47], Köln-Weimar 1985, και A. Minčeva, «Kalki», στο: *Kirilo-Metodievskaja Enciklopedija*, τ. 2: I-O, Sofija 1995, σσ. 209-212.

³⁸ . Ο Κύριλλος εξέφρασε την άποψη αυτή στην ποιητική εισαγωγή της μετάφρασης του Ευαγγελίου, στο λεγόμενο *Proglas* που γενικά θεωρείται ένα είδος υπεράσπισης της νομιμότητας της σλαβικής λειτουργικής γλώσσας. Βλ. G. Podskalsky, *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865-1459*, München 2000, σσ. 426-427. Βλ. ακόμη A. Murya, «The Humanism of Cyril and Methodius and their mission», στο: *Chiljada i sto godini ot smärtta na Metodij*, σσ. 34-43.

Ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος με έναν κύκλο μαθητών τους, ανάμεσα στους οποίους σίγουρα συμπεριλαμβάνονταν και αρκετοί Σλάβοι³⁹, έφτασαν στη Μοραβία το 863 (ή το 864). Αρχικά προσπάθησαν να εδραιώσουν τον Χριστιανισμό, καταπολεμώντας ταυτόχρονα διάφορα κατάλοιπα της ειδωλολατρείας και δημιουργώντας έναν κλήρο από τον μοραβικό πληθυσμό. Χρησιμοποιώντας τη σλαβική γλώσσα ήρθαν γρήγορα αντιμέτωποι με τον γερμανικό κλήρο που πρέσβευε το λεγόμενο δόγμα της τριγλωσσίας, δηλαδή της χρήσης μόνο των τριών ιερών γλωσσών στις εκκλησιαστικές ακολουθίες⁴⁰. Στη Δύση το δόγμα αυτό είχε επανειλημμένα καταδικαστεί σε εκκλησιαστικές συνόδους του τέλους του 8^{ου} αι. και των πρώτων δεκαετιών του 9^{ου} αι. Ωστόσο στη Μοραβία οι Γερμανοί κληρικοί, αν και χρησιμοποιούσαν κατά πάσα πιθανότητα στο κήρυγμά τους τη σλαβική γλώσσα, εξακολουθούσαν να υπερασπίζονται την τέλεση της Θείας Λειτουργίας στις τρεις ιερές γλώσσες, Ελληνικά, Λατινικά και Εβραϊκά.

Ο Κύριλλος επιδόθηκε με ζέση στη μετάφραση όλης «της εκκλησιαστικής τάξης» και δίδαξε στους (Μοραβούς) μαθητές «τον Όρθρο, τις Ώρες, τη Λειτουργία, τον Εσπερινό, το Απόδειπνο και τα θεία μυστήρια», όπως πληροφορούμαστε από το

³⁹. Υπάρχει γενικά συμφωνία των μελετητών ότι ο πυρήνας της κυριλλο-μεθοδιανής αποστολής στη Μεγάλη Μοραβία είχε συγκροτηθεί στη Μονή Πολυχρονίου στον Όλυμπο της Βιθυνίας, ηγούμενος της οποίας ήταν ο Μεθόδιος. Εκεί μάλλον έγινε η προεργασία τόσο για τη δημιουργία του σλαβικού αλφαβήτου όσο και για τις μεταφράσεις των πρώτων Λειτουργικών βιβλίων.

⁴⁰. Σχετικά βλ. F. J. Thomson, «Ss. Cyril and Methodius and a Mythical Western Heresy: Trilinguism. A Contribution to the Study of Patristic and Medieval Theories of Sacred Languages», *Analecta Bollandiana* 110 (1992) 67-122.

δέκατο πέμπτο κεφάλαιο του *Βίου* του⁴¹.

Η αναγνώριση της σλαβικής γλώσσας επιτεύχθηκε, αν και για σύντομο χρονικό διάστημα, όταν οι δύο Θεσσαλονικείς αδελφοί έγιναν δεκτοί στη Ρώμη από τον πάπα Αδριανό Β' (14 Δεκεμβρίου 867-872). Μάλιστα, πληροφορούμενος ο πάπας ότι οι Βυζαντινοί ιεραπόστολοι έφερναν μαζί τους τα λείψανα του αγίου Κλήμεντος Ρώμης που είχαν ανακαλύψει στην Κριμαία, βγήκε ο ίδιος και η συνοδεία του για να τους υποδεχτούν στην είσοδο της πόλης⁴². Στη συνέχεια ο πάπας τοποθέτησε τα σλαβικά βιβλία πάνω στην Αγία Τράπεζα, ώστε να δηλώσει την αποδοχή τους, και επιπλέον τελέστηκε Λειτουργία, στην οποία οι απόστολοι των Σλάβων λειτούργησαν με τα σλαβικά βιβλία. Έτσι τέθηκε τέλος σε κάθε αμφιβολία για την ακαταλληλότητα της σλαβικής γλώσσας στη λειτουργική ζωή⁴³. Ο Αδριανός Β' χειροτόνησε τον Μεθόδιο ιερέα, ενώ ανέθεσε σε δύο άλλους επισκόπους⁴⁴ τη χειροτονία τριών Σλάβων μαθη-

⁴¹ . Βλ. *Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου* 15 [σ. 82 Ταχιάος].

⁴² . Προφανώς έφτασαν στη Ρώμη στις αρχές του 868.

⁴³ . Σύμφωνα με τον *Βίον του Μεθοδίου* η Λειτουργία τελέστηκε στον ναό του Αγίου Πέτρου, ενώ ο *Βίος του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου* αναφέρει την εκκλησία της Αγίας Μαρίας της Φάτνης (Santa Maria ad Praesepe, τη σημερινή Santa Maria Maggiore). Βλ. *Βίος Μεθοδίου* 6 [σ. 199 Ταχιάος], και *Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου* 17 [σ. 88 Ταχιάος].

⁴⁴ . Πρόκειται για τον Φορμόζο, επίσκοπο του Πόρτο, ο οποίος είχε ασχοληθεί με τα βουλγαρικά εκκλησιαστικά θέματα και το 864 είχε σταλεί ως παπικός λεγάτος στη Βουλγαρία, καθώς και τον Gauderich, επίσκοπο του Βέλετρι, ο οποίος διέθετε μεγάλη μόρφωση και έτρεφε ιδιαίτερη ευλάβεια προς τον άγιο Κλήμη Ρώμης. Ο Gauderich ήταν αυτός που ανέθεσε στον Αναστάσιο τον βιβλιοθηκάριο να συλλέξει πληροφορίες σχετικά με την ανακάλυψη του λειψάνου του αγίου Κλήμη, πράγμα που τελικά τον οδήγησε στη συγγραφή της *Ιταλικής Διήγησης* (*Legenda italica*), της πολύτιμης αυτής λατινικής πηγής για τους αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο.

τών του Μεθοδίου σε ιερείς και τη χειροθεσία δύο από αυτούς σε αναγνώστες. Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη Ρώμη ο Κύριλλος, εξασθενημένος από τα συνεχή ταξίδια και τη σκληρή εργασία, αρρώστησε. Στις 14 Φεβρουαρίου του 869 έφυγε από τη ζωή. Αν και η επιθυμία του αγίου Κυρίλλου ήταν να ενταφιαστεί στη γενέτειρα του Θεσσαλονίκη, τελικά μετά από παρότρυνση του πάπα και φυσικά εξαιτίας της δυσκολίας της μεταφοράς του λειψάνου του ενταφιάστηκε στον ναό του Αγίου Κλήμεντος (Ρώμης) και σχεδόν αμέσως άρχισαν να του αποδίδονται τιμές αγίου⁴⁵.

Ο Μεθόδιος συνέχισε μόνος το αποστολικό έργο τους. Μάλιστα ο ηγεμόνας της Παννονίας Κότσελ εξέφρασε στον πάπα την επιθυμία να διαδώσει ο Μεθόδιος τον Χριστιανισμό και στη δική του χώρα. Προφανώς ο Κότσελ επιθυμούσε να ανεξαρτητοποιηθεί από την πνευματική κηδεμονία του γερμανικού κλήρου και βρήκε την ευκαιρία στο πρόσωπο του Μεθοδίου⁴⁶. Ο Αδριανός Β΄ ανταποκρίθηκε άμεσα στο αίτημα αυτό και με επιστολή του, που απευθυνόταν στους ηγεμόνες

⁴⁵ . Βλ. *Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου* 18 [σσ. 89-91 Ταχιάος]. Σχετικά με τον τάφο του αγίου Κυρίλλου και την τύχη του λειψάνου του βλ. ενδεικτικά L. Boyle, «The Fate of the Remains of St Cyril», στο: *Cirillo e Metodio i Santi Apostoli degli Slavi*, σσ. 159-193· L. Boyle, «The Site of the Tomb of St. Cyrill in the Lower Basilica of San Clemente, Rome», στο: E. G. Farrugia κ.ά. (επιμ.), *Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius. Acts of the International Congress held on the Eleventh Centenary of the Death of St. Methodius. Rome, October 8-11, 1985* [Orientalia Christiana Analecta 231], Roma 1988, σσ. 75-82, και J. Krüger, «Grab und Verehrung Kyrills in S. Clemente in Rom», στο: Konstantinou (επιμ.), *Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos*, σσ. 105-126.

⁴⁶ . Βλ. A. Sós, «Zalavar-Mosaburg, das befestigte Herrschafts- und Kulturzentrum des 9. Jahrhunderts in Pannonien», στο: *Chiljada i sto godini ot smärtta na Metodij*, σσ. 148-159.

Ραστισλάβ, Σβατοπλούκ (ανεψιό του Ραστισλάβ και ηγεμόνα της Νίτρας) και Κότσελ, καθιστούσε τον Μεθόδιο διδάσκαλο όλων των σλαβικών χωρών της περιοχής. Ο μόνος όρος που έθετε στη βούλλα του ήταν να διαβάζεται κατά τη «μίσσα» (δηλαδή κατά τη Λειτουργία) ο Απόστολος και το Ευαγγέλιο πρώτα στα Λατινικά και στη συνέχεια στα Σλαβικά⁴⁷.

Ο Κότσελ δέχτηκε τον Μεθόδιο (έτ. 869) με μεγάλες τιμές και λίγο αργότερα ζήτησε από τον πάπα να χειροτονήσει το λαμπρό αυτό τέκνο της Θεσσαλονίκης επίσκοπο Παννονίας⁴⁸. Με την πράξη αυτή ο Μεθόδιος, ένας Βυζαντινός ιεραπόστολος, τέθηκε επίσημα υπό την εξουσία της Εκκλησίας της Ρώμης, έχοντας πλέον στη δικαιοδοσία του όχι μόνο το κράτος της Μοραβίας αλλά και την Παννονία. Αυτό σήμαινε βέβαια ότι τη συγκεκριμένη εποχή υπήρχε ακόμη η δυνατότητα λειτουργικής προσέγγισης με τη Ρώμη, αφού ο Μεθόδιος ως αρχιερέας της θα έπρεπε να διαφυλάσσει τα ρωμαϊκά ήθη, προ-

⁴⁷ . Βλ. *Βίος Μεθοδίου* 8 [σσ. 201-202 Ταχιάος].

⁴⁸ . Σύμφωνα με τον βιογράφο του τοποθετήθηκε επίσκοπος στον θρόνο του αγίου Ανδρονίκου, ενός από τους εβδομήντα Αποστόλους. Επισκοπική έδρα, λοιπόν, του Μεθοδίου θα έπρεπε να είναι το Σίρμιο, βορειοδυτικά του Βελιγραδίου. Σχετικά με την περιοχή δράσης και την επισκοπική έδρα του Μεθοδίου γίνεται εδώ και πολλά χρόνια μεγάλη συζήτηση. Ενδεικτικά βλ. I. Boba, «The Episcopacy of St. Methodius», *Slavic Review* 26/1 (1967) 85-93· M. Eggers, *Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission* [Slavistische Beiträge 339], München 1996· H. Birnbaum, «Where was the Missionary Field of SS. Cyril and Methodius?», στο: *Thessaloniki Magna Moravia. Proceedings of the International Conference. Thessaloniki 16-19 October 1997*, Thessaloniki 1999, σσ. 47-52· H. Lunt, «Cyril and Methodius with Rastislav Prince of Moravia: Where were they?», στο: *Thessaloniki Magna Moravia*, σσ. 87-112, και Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος. Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σσ. 237-238, υποσημ 19.

σαρμόζοντας σ' αυτά και την τέλεση της Θείας Λειτουργίας⁴⁹. Βρισκόμαστε πριν το επίσημο σχίσμα του 1054, οπότε μπορούμε να μιλάμε ακόμη για μια ενιαία Εκκλησία, αν και οι δογματικές διαφορές ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή ήταν ήδη ξεκάθαρες. Επίσης ας μην ξεχνάμε ότι την εποχή της κυριλλομεθοδιανής αποστολής, η Ρώμη θεωρούσε ακόμη ότι η Θεσσαλονίκη ανήκε στη δική της δικαιοδοσία. Ο πάπας Νικόλαος Α' σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' στις 25 Σεπτεμβρίου του 860 αναφέρεται στο αποστολικό βικαριάτο της Θεσσαλονίκης με ακριβή μάλιστα προσδιορισμό της περι-

⁴⁹ . Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με τη Λειτουργία που εισήγαγαν ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος στη Μεγάλη Μοραβία. Επικρατέστερη είναι η θεωρία της δημιουργίας μιας μικτής Λειτουργίας που βασιζόταν κυρίως στο βυζαντινό Τυπικό. Σχετικά βλ. J. Vašica, «Slovanská liturgie sv. Petra», *Byzantinoslavica* 8 (1939-1946) 1-54· A. Dostál, «The Origins of the Slavonic Liturgy», *Dumbarton Oaks Papers* 19 (1965) 67-87, και A. Avenarius, *Ο βυζαντινός πολιτισμός και οι Σλάβοι. Το πρόβλημα της πρόσληψης και του μετασχηματισμού του βυζαντινού πολιτισμού από τους σλαβικούς λαούς (από τον 6° έως τον 12° αιώνα)*, μτφρ. Αγγ. Δεληκάρη, Αθήνα 2008, σσ. 152-171.

φέρειας υπό τη δικαιοδοσία του⁵⁰.

Η απόφαση ωστόσο του πάπα Αδριανού να τοποθετήσει έναν Βυζαντινό επικεφαλής σε περιοχή της Κεντρικής Ευρώπης είχε ευρύτερες διαστάσεις. Προφανώς ο ποντίφηκας θεώρησε κατάλληλη τη συγκυρία αυτή, για να αποκαταστήσει την εκκλησιαστική εξουσία της παπικής έδρας στα εν λόγω εδάφη, να περιορίσει τις επιβουλές του γερμανικού κλήρου στον χώρο αυτόν, αλλά και να κάνει σαφές ότι, παρά την αποστολή Βυζαντινών ιεραποστόλων, η περιοχή παραμένει υπό παπικό έλεγχο. Από την άλλη, αναγνωρίζοντας τον Μεθόδιο ως διδάσκαλο και «παπικό λεγάτο», απομάκρυνε το ενδεχόμενο δημιουργίας μιας ανεξάρτητης εθνικής Εκκλησίας της Μοραβίας⁵¹.

⁵⁰ . Βέβαια ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Λέων Γ' (717-741) είχε αφαιρέσει το Ιλλυρικό, στο οποίο ανήκε η Θεσσαλονίκη, από τη δικαιοδοσία της Δυτικής Εκκλησίας. Γενικά για το ζήτημα της δικαιοδοσίας της Ρώμης στη Θεσσαλονίκη, βλ. Μ. V. Anastos, «The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-33», *Studi bizantini e Neoellenici* 9 (1957) [= *Silloge Bizantina in onore di Silvio Giuseppe Mercati*] 14-31· Α. Αγγελόπουλος, «Η χριστιανική Θεσσαλονίκη προϊσταμένη του Ιλλυρικού (50 μ.Χ.-395 μ.Χ.)», στο: *ΚΓ' Δημήτρια. Β' Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Από του Αποστόλου Παύλου μέχρι και της Κωνσταντινείου εποχής»*, *Ιερά Μονή Βλατάδων* 31 Οκτωβρίου-2 Νοεμβρίου 1988, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 109-116· C. G. Fürst, «Οι κανονικές σχέσεις της Εκκλησίας της Θεσσαλονίκης με τον επίσκοπο Ρώμης», στο: *ΚΔ' Δημήτρια. Γ' Επιστημονικό Συμπόσιο Χριστιανική Θεσσαλονίκη*, σσ. 119-132· Ι. Καραγιαννόπουλος, «Το χρονολογικό ζήτημα της απόσπασης του Ιλλυρικού από τη Ρώμη», στο: *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, τ. 5, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 205-216, και Ε. Χατζηαντωνίου, *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8^{ου} αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη - Εκκλησιαστική περιφέρεια - διοικητική οργάνωση* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 42], Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 17-40.

⁵¹ . Βλ. Ταχιάος, *Η ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου*, σσ. 131-132.

Η δυναμική της ιεραποστολής των δύο αδελφών και του κύκλου τους στη Μοραβία όλο αυτό το διάστημα, σε συνδυασμό με την ακτινοβολία που ασκούσε το έργο τους γενικά στους Σλάβους ηγεμόνες, κατέστησαν σαφή τον κίνδυνο διεκδίκησης εκκλησιαστικής αυτονομίας από τα σλαβικά κράτη της Ευρώπης⁵².

Η οργάνωση των Εκκλησιών των Σλάβων σε εθνικές βάσεις θα τόνωνε την εθνική συνείδηση των λαών αυτών, που με τη χρήση της σλαβικής γλώσσας στην εκκλησιαστική ζωή θα δήλωναν τη διαφορετικότητά τους από τους γείτονες Γερμανούς, οι οποίοι μέχρι πρόσφατα ασκούσαν εκεί το ιεραποστολικό έργο. Ενδεχομένως αυτός να ήταν και ένας από τους σημαντικότερους λόγους για τη μεγάλη αντίδραση των Γερμανών εναντίον του Μεθοδίου και του έργου του⁵³ που έφτασε αργότερα μέχρι την εξορία του Μεθοδίου σε κάποια μονή στην

⁵² . Είχε προηγηθεί ήδη η αρνητική στάση του πάπα στο αίτημα του ηγεμόνα Βόρη για τη δημιουργία μιας αυτόνομης Βουλγαρικής Εκκλησίας.

⁵³ . Ο Μεθόδιος κλήθηκε σε Σύνοδο των Γερμανών επισκόπων (μάλ-
λον τον Νοέμβριο του 870 στο Regensburg) με την κατηγορία ότι ασκεί
ιεραποστολή σε περιοχή της δικής τους δικαιοδοσίας. Σχετικά βλ. S.
Sakač, «Bemerkungen zum Methodiusprozess in Bayern, 870», *Orientalia
Christiana Periodica* 20 (1954) 175-180· J. Schütz, «Die Reichssynode zu
Regensburg (870) und Methods Verbannung nach Schwaben», *Südost-
Forschungen* 33 (1974) 1-14· J. Mass, «Bischof Anno von Freising, Richter
über Methodius in Regensburg», στο: Zagiba (επιμ.), *Methodiana*, σσ. 31-
44, και K. Gamber, «Erzbischof Methodios vor der Reichsversammlung
in Regensburg des Jahres 870», στο: Trost κ.ά. (επιμ.), *Symposium
Methodianum*, σσ. 111-115.

περιοχή της Σουαβίας (Schwaben) της Νότιας Γερμανίας⁵⁴ για δυόμισι περίπου έτη. Κατά την περίοδο της παραμονής του στη Σουαβία ο ιεραπόστολος των Σλάβων σίγουρα θα προσπάθησε, μάταια όμως, να επικοινωνήσει με τον πάπα Αδριανό Β'. Εικάζεται ότι ο πάπας πέθανε (12 Δεκεμβρίου 872), χωρίς να μάθει ποτέ τι συνέβη. Βέβαια ο διάδοχός του Ιωάννης Η' (14 Δεκεμβρίου 872-882), μόλις ενημερώθηκε για τη φυλάκιση του Μεθοδίου, αποτάθηκε στον βασιλιά Λουδοβίκο τον Γερμανικό (843-876) και ζήτησε άμεσα την αποφυλάκισή του. Ακόμη του κατέστησε σαφές ότι η επισκοπή της Παννονίας ανήκε στη δικαιοδοσία της Ρώμης.

Ο Μεθόδιος μετά την επιστροφή του στη Μεγάλη Μοραβία συνέχισε σθεναρά το έργο του. Αν και είχε την ευκαιρία να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη και να πραγματοποιήσει εκεί

⁵⁴ . Το μοναστήρι του Ellwangen και η μονή του Reichenau προτάθηκαν από διάφορους επιστήμονες ως οι πιθανότεροι τόποι εγκλεισμού του. Για την πρώτη πρόταση, βλ. A. Ziegler, «Methodius auf dem Weg in die schwäbische Verbannung», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* NF 1/4 (1953) 369-382· V. Burr, «Anmerkungen zum Konflikt zwischen Methodius und den bayerischen Bischöfen», στο: M. Hellmann κ.ά. (επιμ.), *Cyrrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863-1963* [Slavistische Forschungen 6], Köln-Graz 1964, σσ. 39-56· Dvornik, *Byzantine Missions*, σσ. 153, 382, και E. Kruttschnitt, «Ellwangen - der Verbannungsort des Slavenapostels Methodius? Ein forschungsgeschichtlicher Überblick, zugleich ein Schulbeispiel der Rezeption», *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte* 8 (1989) 149-217. Για τη δεύτερη άποψη, βλ. F. Mareš, «Die Namen des Slavenapostels Methodius von Saloniki und seiner Gefährten im Verbrüderungsbuch des Reichenauer Klosters», *Cyrrillomethodianum* 1 (1971) 107-112· A. Zettler, «Die Slavenapostel Cyrill und Method im Reichenauer Verbrüderungsbuch», στο: Konstantinou (επιμ.), *Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos*, σσ. 127-139, και ο ίδιος, «Der heilige Methodios auf der Insel Reichenau», στο: Konstantinou (επιμ.), *Methodios und Kyrillos in ihrer europäischen Dimension*, σσ. 261-269.

το “σλαβικό σχέδιο” του Βυζαντίου που προέβλεπε τον εκχριστιανισμό και “εκπολιτισμό”, θα μπορούσαμε να πούμε, των γειτονικών στο Βυζάντιο σλαβικών λαών (Σέρβων και Βουλγάρων), αυτός προτίμησε να παραμείνει πιστός στον μοραβικό λαό⁵⁵. Όπως φαίνεται και από τον *Βίον* του τον συνόδευε πάντα η μνήμη του προστάτη της γενέτειράς του αγίου Δημητρίου, για τον οποίο έγραψε και Κανόνα που γνώρισε μεγάλη διάδοση σε ολόκληρο τον σλαβικό κόσμο⁵⁶. Θέλοντας να συμβάλει ακόμη περισσότερο στην πολιτισμική ανάπτυξη της χώρας επιδόθηκε επίσης στον τομέα του δικαίου και των νόμων. Χάρισε έτσι στο μοραβικό κράτος το κανονικό/εκκλησιαστικό, αστικό, ποινικό και δικονομικό δίκαιο, προσαρμόζοντας πάντα τα έργα του στις ανάγκες της μοραβικής κοινωνίας. Αναφέρω

⁵⁵ . Ο γερμανικός κλήρος με επικεφαλής τον Βίχινγκ συνέχισε τις καταγωγελίες και τις διαβολές εναντίον του Μεθοδίου. Τότε αυτός απευθύνθηκε εκ νέου στον πάπα, ο οποίος τον κάλεσε στη Ρώμη. Ο Μεθόδιος όμως, αντί να κατευθυνθεί στην παπική έδρα, επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη (γύρω στο 881), μετά από πρόσκληση του αυτοκράτορα, μαζί με μεγάλη μάλλον συνοδεία. Σύμφωνα με τη βιογραφία του έγινε δεκτός με τιμές από τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη. Μάλιστα κράτησαν εκεί από τους μαθητές του έναν ιερέα και έναν διάκονο, καθώς και σλαβικές μεταφράσεις της ιεραποστολής· βλ. *Βίος Μεθοδίου* 13 [σ. 207 Ταχιάος].

⁵⁶ . Ο *Κανόνας* προς τον άγιο Δημήτριο θεωρείται από ορισμένους επιστήμονες ως έργο του Κυρίλλου, από άλλους δημιουργήμα των μαθητών των Σλάβων ιεραποστόλων, ενώ σύμφωνα με την τελευταία χρονολογικά άποψη αποδίδεται στον Μεθόδιο. Για τη σχετική συζήτηση βλ. St. Kožucharov, «Metodievijat kanon v čest na Dimităr Solunski (novi dannii za istorijata na teksta)», στο: *Kirilo-Metodievski Studii* 3, Sofija 1986, σσ. 72-78· ο ίδιος, «Kanon za Dimităr Solunski», στο: *Kirilo-Metodievaska Enciklopedija*, τ. 2, σσ. 215-217 (όπου και σχετική βιβλιογραφία)· T. Butler, «Methodius's Kanon to Saint Demetrius of Thessaloniki», *Palaeobulgarica* 11/2 (1987) 3-8, και L. Matejko, «Iz nabljudenij nad tiz. Mefodievyim Kanonom sv. Dimitriju Solunskomju», στο: Δεληκάρη (επιμ.), *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο “Κυρίλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο κόσμος των Σλάβων”*, σσ. 543-549.

ενδεικτικά τον *Νομοκάνονα*⁵⁷, τον *Νόμο προς εκδίκασιν των λαϊκών* (*Zakon sudnyj ljud'm*)⁵⁸, την *Ομιλία του Ανωνύμου* ή

⁵⁷ . Ο *Νομοκάνοντας* αποτελεί μία συλλογή εκκλησιαστικών διατάξεων, για τη συγκρότηση του οποίου ο Βυζαντινός ιεραπόστολος επέλεξε ως πρότυπο τη *Συναγωγή* του Ιωάννη Σχολαστικού (6^{ος} αιώνας). Ο Μεθόδιος προσαρμόσε το νομικό αυτό σύγγραμμα στα μοραβικά δεδομένα, προχωρώντας σε συντμήσεις των κειμένων του, όπου το θεωρούσε απαραίτητο. Σχετικά με τη δημιουργία του *Νομοκάνονα* από τον Μεθόδιο, βλ. J. Vašica, «Právní odkaz cyrilometodějský», στο έργο του ίδιου *Literární památky epochy velkomoravské 863-885*, Praha 1966, σσ. 63-70· X. Παπαστάθης, *Το νομοθετικόν έργον της κυριλλομεθοδιανής ιεραποστολής εν Μεγάληι Μοραβία* [Ελληνική Εταιρεία Σλαβικών Μελετών 2], Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 48-60, και Avenarius, *Ο βυζαντινός πολιτισμός και οι Σλάβοι*, σσ. 172-176 (όπου και σχετική συζήτηση σχετικά με τη χρονική περίοδο συγγραφής του).

⁵⁸ . Πρόκειται για συλλογή διατάξεων αστικού, ποινικού και δικονομικού δικαίου, και ως πηγές αναγνωρίζονται νομικά έργα που εκπροσωπούν διαφορετικές νομικές παραδόσεις. Το αρχικό κείμενο ήταν μια επιλογή ποινικών διατάξεων από το 17^ο κεφάλαιο της *Εκλογής*, μιας συλλογής βυζαντινού αστικού δικαίου (εκδόθηκε το 726 από τον εικονομάχο αυτοκράτορα Λέοντα Γ'). Οστόσο οι διατάξεις της βυζαντινής *Εκλογής* συμπληρώθηκαν κατά τη μετάφραση με την ενσωμάτωση σ' αυτές και άλλων κειμένων, κυρίως εκείνων που αφορούν εκκλησιαστικά επιτίμια και προέρχονται από τη δυτική (λατινική) παράδοση. Πρέπει να τονιστεί ότι στον *Νόμο προς εκδίκασιν των λαϊκών* είναι εμφανής η επίδραση του σλαβικού εθιμικού δικαίου και των αντιλήψεων της εποχής κατά την οποία αυτός συγκροτήθηκε. Γενικά το έργο αυτό αποτελεί στην ιστορία του δικαίου μοναδικό προϊόν σύνθεσης ελληνο-βυζαντινών, δυτικο-λατινικών και σλαβικών νομικών κανόνων· βλ. J. Vašica, «Origine cyrillo-méthodienne du plus ancien code slave dit "Zakon sudnyj ljudem"», *Byzantinoslavica* 12 (1951) 154-174· S. Troicki, «Zakon sudnyj ljudem kao pamjatnik vizantijskogo prava», στο: *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines. Ochride 10-16 Septembre 1961*, τ. 2, Beograd 1964, σσ. 525-529· Vl. Procházka, «Le Zakon sudnyj ljud'm et la Grande Moravie», *Byzantinoslavica* 28 (1967) 359-375, και 29 (1968) 112-150· Παπαστάθης, *Το νομοθετικόν έργον της κυριλλομεθοδιανής ιεραποστολής*, σσ. 60-66, και K. A. Maksimovič, *Zakon sud'nyi ljud'm. Istočnikovedčeskie i lingvističeskie aspekty issledovanija slavjanskogo juridičeskogo pamjatnika*, Moskva 2004.

Παραίνεσι προς τους ηγεμόνες⁵⁹. Ο Μεθόδιος διαισθανόμενος το τέλος του την Κυριακή των Βαΐων του 885, αφού έδωσε την ευλογία του στον Μοραβό ηγεμόνα, στον κλήρο και τον λαό του έφυγε από τη ζωή τρεις μέρες αργότερα, στις 6 Απριλίου του 885. Στην κηδεία του έψαλλαν την εξόδιο ακολουθία στα

⁵⁹. Πρόκειται για σύγγραμμα που παραδίδεται από τον κώδικα Clozianus, σύμμικτο γλαβολιτικό χειρόγραφο που χρονολογείται τον 11^ο αιώνα (μαζί με το εν λόγω σύγγραμμα παραδίδονται και άλλες Ομιλίες μεταφρασμένες από τα Ελληνικά). Βασικά θέματα της Ομιλίας του Ανωνύμου αποτελούν οι παραινήσεις προς τους συζύγους για έναν αγνό έγγαμο βίο αλλά και της υποστήριξης της θέσης ότι ο γάμος δεν είναι δυνατόν να διαλυθεί. Στο έργο αυτό εντοπίζεται και μια σημαντική διαφοροποίηση από το ισχύον βυζαντινό κανονικό δίκαιο και πάλι όσον αφορά το μυστήριο του γάμου, αφού τα σχετικά ζητήματα δεν ανατίθενται στη δικαιοδοσία του οικείου κάθε φορά επισκόπου, όπως ίσχυε στο Βυζάντιο, αλλά στην αρμοδιότητα του ηγεμόνα· βλ. A. Vaillant, «Une homélie de Méthode», *Revue des Études Slaves* 23/1-4 (1947) 34-47· A. Dostál, «Une datation de l'activité de St Méthode en Grande Moravie», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 8/1 (1963) [= *Mélanges Georges Ostrogorsky* 1] 91-95· Παπαστάθης, *Το νομοθετικόν έργον της κυριλλομεθοδιανής ιεραποστολής*, σσ. 15-42· ο ίδιος, «The procedural principles of Methodius' Anonymous Homily», στο: *Chiljada i sto godini ot smärtta na Metodij*, σσ. 272-273· ο ίδιος, «The origin of the penances in Methodius' Anonymous Homily», στο: A.-E. Tachiaos (επιμ), *The Legacy of saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress on the Millenium of the conversion of Rus' to Christianity, Thessaloniki, 26-28 November 1988*, Thessaloniki 1992, σσ. 71-74· Avenarius, *Ο βυζαντινός πολιτισμός και οι Σλάβοι*, σσ. 179-180.

Λατινικά, Ελληνικά και Σλαβικά⁶⁰, δείχνοντας ότι ο Μεθόδιος, ένας Βυζαντινός ιεραπόστολος, υπηρέτησε με συνέπεια την Εκκλησία της Ρώμης, δημιουργώντας ταυτόχρονα την πρώτη επίσημη Σλαβική Εκκλησία.

Δυστυχώς η κοίμησή του συνεπαγόταν και το τέλος της κυριλλο-μεθοδιανής αποστολής στην Κεντρική Ευρώπη. Οι μαθητές του εκδιώχθηκαν με τον χειρότερο τρόπο και πολλοί απ' αυτούς βρήκαν τον θάνατο⁶¹. Μια μικρή ομάδα όμως κατόρθωσε να βρει καταφύγιο στη Βουλγαρία. Στο νεοσύστατο αυτό σλαβικό κράτος το κυριλλο-μεθοδιανό έργο που είχε επιτελεστεί στη Μεγάλη Μοραβία θα έβρισκε τις καλύτερες συνθήκες για περαιτέρω ανάπτυξη και διάδοση. Ουσιαστικά

⁶⁰ . Βλ. *Βίος Μεθοδίου* 17 [σσ. 211-212 Ταχιάος]. Σχετικά με τον τάφο του Μεθοδίου υπάρχουν διάφορες εικασίες· βλ. I. Boba, «The Cathedral Church of Sirmium and the Grave of St. Methodius», στο: *Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie*, τ. 3, Berlin 1973, σσ. 393-397, και J. Schütz, «Methods Grab in der Kathedrale von Morava», *Palaeobulgarica* 6/2 (1982) 28-33.

⁶¹ . Βλ. Θεοφύλακτος, *Βίος Κλήμη* XI 34 [σ. 93, 503-506 Iliev]: Τους μὲν ἀπανθρώπως ἠκίζοντο, τῶν δὲ τὰς οἰκίας διήρπαζον μιγνύντες ἀσεβεία πλεονεξίαν, ἄλλους γυμνοὺς ἐπ' ἀκανθῶν ἔσυρον καὶ ταῦτα γέροντας ἄνδρας καὶ τοὺς δαυτικoὺς ὄρους τῆς ἡλικίας ὑπερπηδήσαντας· *Βίος Ναούμ* (1) [σ. 174, 157-161 Trapp]: παρὰ δὲ τῶν δημίων τοῦ κοσμοκράτορος, εἴτ' οὖν τούτου τοῦ ἔθνους, καθ' ὑπεροχὴν πικραῖς αὐτοὶ φυλακαῖς δέσμιοι παρεπέμφθησαν δεινῶς μαστιγωθέντες πρότερον, ὕβρισθέντες, χαλεπαῖς αἰκίαις καταξανθέντες τὰς σάρκας καὶ ἀφόροις ποιναῖς ἀνηλεῶς καὶ κακώσεσι· [σ. 174, 162 Trapp]: Ὑμνοὺν καὶ δεδεμένοι οἱ ἄγιοι· [σ. 174, 168-169 Trapp]: ἐξέπιπτον γοῦν παραχρῆμα ἀπὸ τῶν ποδῶν καὶ τῶν χειρῶν τῶν ἀγίων αἱ ἀλύσεις ἅμα καὶ τὰ δεσμά· *Βίος Ναούμ* (2) [σ. 184, 68-72 Trapp]: ἐκινήθησαν κατ' αὐτῶν οἱ βάρβαροι μὲ ξίφη καὶ μὲ ἄλλα πολεμικὰ ὄργανα, καὶ λαβόντες αὐτοὺς οἱ δῆμιοι τοῦ ἡγεμόνος ἐκείνου τοὺς ἐμαστίγωνσαν δεινῶς καταξέοντες τὰς σάρκας των καὶ βασανίζοντές τους ἀσπλάγχχνως μὲ ἄλλες διάφορες παίδευσεις, τοὺς ἔβαλαν ἔπειτα εἰς τὴν φυλακὴν· [σ. 184, 78-79 Trapp]: ἔπεσον δὲ καὶ αἱ ἀλύσεις καὶ τὰ δεσμά ἀπὸ τὰς χεῖρας καὶ πόδας τῶν ἀγίων καὶ ἠνοίχθησαν αἱ θύραι τῆς φυλακῆς.

στο βουλγαρικό κράτος αναδείχθηκε το έργο των αγίων Κυρίλλου, Μεθοδίου και των μαθητών τους και άρχισε η διάδοση του γραπτού σλαβικού πολιτισμού.

Αν προσπαθήσει κάποιος να αποτιμήσει τα οφέλη της κυριλλο-μεθοδιανής αποστολής, μπορεί να διαπιστώσει ότι η ιδιαίτερη σημασία της δεν έγκειται, κατά τη γνώμη μου, στη διάδοση του Χριστιανισμού στη Μεγάλη Μοραβία. Ο εκχριστιανισμός είχε ούτως ή άλλως αρχίσει από Γερμανούς ιεραποστόλους της αρχιεπισκοπής Βαυαρίας. Οι καινοτομίες που εισήγαγαν οι δύο Θεσσαλονικείς αδελφοί στη Μεγάλη Μοραβία ήταν αυτές που κατέστησαν τη σλαβική αυτή χώρα της Κεντρικής Ευρώπης κοιτίδα του γραπτού σλαβικού πολιτισμού. Το όραμα του Ραστισλάβ για μια αυτόνομη πολιτισμική εξέλιξη του κράτους του σε συνδυασμό με το φιλελεύθερο πνεύμα του Βυζαντίου οδήγησε στην εύρεση του σλαβικού αλφαβήτου και κατ' επέκταση στη δημιουργία της σλαβικής γραμματείας, καθώς και την τέλεση της Θείας Λειτουργίας για πρώτη φορά στον κόσμο στη σλαβική γλώσσα. Αυτοί οι παράγοντες, όχι μόνο αναιρούσαν το τότε εκκλησιαστικό status quo, αλλά έθεταν σε κίνδυνο τα συμφέροντα του Δυτικού κόσμου στο κράτος της Μεγάλης Μοραβίας. Η εκκλησιαστική χειραφέτηση της χώρας γρήγορα θα ήταν δυνατόν να σηματοδοτήσει τον ανεξάρτητο από κάθε είδους επιδράσεις πολιτικό χαρακτήρα της. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι επρόκειτο για μια πολιτισμική επανάσταση στην Κεντρική Ευρώπη, οι συνέπειες της οποίας ίσως αλλοίωναν την εικόνα της, παραμερίζοντας τις γερμανικές επιρροές που ήταν πολύ έντονες εκείνη την περίοδο. Η στροφή των Μοραβών στην αναζήτηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας μέσω της ύπαρξης πλέον γραπτής σλαβικής γλώσσας, ενδεχομένως θα επηρέαζε και τους υπόλοιπους Σλάβους της Ευρώπης. Ας μην ξεχνάμε ότι σλαβικές εγκαταστάσεις υπήρχαν και στον χώρο της Γερμανίας, της Αυστρίας κ.α. Το κράτος της Μεγάλης Μοραβίας προσπαθώντας να εδραιώσει

την αυτονομία του πρωτοπόρησε, χρησιμοποιώντας ως μέσο τον πολιτισμό. Τη χρονική στιγμή που ο Μοραβός ηγεμόνας Ραστισλάβ ζήτησε από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα διδάσκαλο που θα διδάξει τον “ορθό λόγο” στη σλαβική γλώσσα, ίσως δεν ήξερε ότι άνοιγε τον δρόμο για τη δημιουργία του σλαβικού αλφαβήτου, ότι η πρωτοβουλία του θα σηματοδοτούσε την ένταξη όλων των Σλάβων στον πολιτισμένο κόσμο της Ευρώπης, στον κόσμο του γραπτού πολιτισμού, θέτοντας ταυτόχρονα τα θεμέλια για την ύπαρξη ενός κοινού υποστρώματος πολιτισμικών, κοινωνικών και πολιτικών αξιών στα εξελισσόμενα σλαβικά κράτη.

Η πολυσχιδής πνευματική ατμόσφαιρα της Θεσσαλονίκης που ξεπερνούσε τα στενά όρια μιας και μόνο εθνοφυλετικής κοινότητας, είναι ακριβώς εκείνη που την ανέδειξε σε ένα κατεξοχήν πνευματικό κέντρο των σλαβικών λαών, που τίμησαν εξαρχής τον προστάτη της άγιο Δημήτριο δίνοντας το όνομά του σε πόλεις, μονές και εκκλησίες, πιστεύοντας ακράδαντα, ότι η γενέθλια πόλη των δύο Βυζαντινών αδελφών Κυρίλλου και Μεθοδίου αποτελούσε και αποτελεί το λίκνο του δικού τους πολιτισμού.